

191.82
1241

STANFORD UNIVERSITY
LIBRARIES
STACKS
AUG 8 1977

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

НАШ ЈЕЗИК

XXI/4—5

БЕОГРАД
1975

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXI (нова серија)

Св. 4—5

САДРЖАЈ

Стилистичка схватања Александра Белића (уз петнаестогодишњицу смрти нашег великог научника) (БЕРИСЛАВ М. НИКОЛИЋ)	203—214
Три старе именице које нису то (РАДОСАВ БОШКОВИЋ)	215—222
Граница слога и неке појаве у вези са њом (АСИМ ПЕЦО)	223—229
Прилог проучавању Ђура Даничића као акцентолога (БЕРИСЛАВ М. НИКОЛИЋ)	230—232
Приступ обради падежних синтагми у средњој школи (свршетак) (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	233—239
Писање арапских речи у српскохрватском језику (ДАРКО ТАНАСКОВИЋ)	240—254
Прилози и дискусија:	
(1) Замена арапских гласова у традиционалним српскохрватским арабизмима (НИКОЛА РОДИЋ)	254—261
(2) Транскрипција арапских имена у светлу наше правописне и језичке норме (МИТАР ПЕШИКАН)	261—266
(3) Неколико примера транскрипције арапских имена (ДАРКО ТАНАСКОВИЋ)	266—267
Текућа питања језичке културе	
(1) О етнику <i>Косовац</i> и <i>Косовар</i> (НИКОЛА РОДИЋ)	268—269
(2) Род именице <i>миџо</i> (МИЛИЦА ВУЈАНИЋ)	269—270
(3) О употреби двају глагола: 1. користити (се); 2. захвалити (се) (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	270—274
Хроника	
(1) Савјетовање у Сарајеву о раду на пројекту „Школска терминологија“ (МЕВЛИДА КАРАЦА-ГАРИЋ)	275—276
(2) Пети међународни састанак слависта у Вукове дане (ЈБИЉАНА ЈУХАС)	276—278
(3) Прва југословенска ономастичка конференција (ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ)	278—279
Спомени	
Трајни лингвистички значај Симоновићеве термилошке грађе (In memoriam аутору „Ботаничког речника“) (МИТАР ПЕШИКАН)	280—281
Регистар	282—287

ГРАНИЦА СЛОГА И НЕКЕ ПОЈАВЕ У ВЕЗИ СА ЊОМ

У историјском развоју нашега језика граница слога је имала значајну улогу, управо је судбина многих гласова и гласовних скупина била тесно повезана за овај језички елеменат. Пишући о овој проблему, о проблему границе слога у нашем језику, проф. Белић је изнео и мисао да је „граница слога један од овако исто важних чинилаца речи као што је и фонема. Чим се и значење речи мења (задржава или губи) у зависности од промене гласовне границе слога, она је несумњиво један од стварних елемената нашега језика“ (А. Белић: Граница слога и састав речи у српскохрватском језику, Глас СКА, књ. CLVI 1933, стр. 105; више о слогу в. код В. Hale: *La syllabe, sa nature, son origine et ses transformations*, Orbis, књ. X, 1961).

Нас овде интересују два питања, а оба су на изванредан начин везана за границу слога. То су ова питања:

а) Судбина гласовних скупина *jt* и *jd* у облицима глагола типа *doći-dođem* и

б) Граница слога и асимилација сугласника по звучности.

а) Од раније је познато да у свим наречјима штокавског дијалекта најлакше на неизвршено јотовање у облицима презенте глагола типа *goћи, њоћи: goјге, њојге*. Од екавских говора за овакве облике знају неки говори призренско-тимочке зоне. Наводећи примере као: *doјdem, doјде, doјdemo, пајду, пајдеš, ројду, ројде* и сл. из тимочко-лужничког говорног типа проф. Белић пише да тај говорни тип, заједно са зашпањским, не зна „за метатезу *j* у горњим случајевима и за то у њима находимо увек *j* пред сугласницима“ (А. Белић: Дијалекти источне и јужне Србије, Београд 1905, стр. 138). Нешто шире о овој теми читамо на страницама које претходе наведеној. Тамо се констатује да је појава облика *goђе, њође*, тј. са извршеним јотовањем оклузива *d*, претходила метатеза у скупини *jd* и да смо облике са скупином *dj* имали у „неким нашим дијалектима . . . већ у XIV в.“ (исто, стр. 135—136). Дакле, по мишљењу проф. Белића, у XIV веку смо имали у оним најпрогресивнијим говорима, у говорима чија је еволуција предњачила, уместо старијих облика типа *roјdem, doјdem* новије ликове: **podјem, *dodјem*, тј. са извршеном метатезом у скупини коју су чинили сонант *j* и један од плозива из пара *ш, г* (Дијалекти, 135—136). Из новонасталих облика, оних са оклузивом и *j*: тј. *gj*, добили смо наше стандардне фонетске ликове: *goђе,*

нађе. Потврде за овакве облике налазе се већ у првој половини 14. века (в. Ђ. Даничић: Историја облика: поги, наги: поге, доге, стр. 279). На том месту се говори и о другим случајевима српскохрватског јотовања, онога везаног за полугласник, и његово ишчезавање из наше фонетике, у примерима типа *џруће, џрегџаће*, и онога везаног за јекавске рефлексе старог вокала јат, у примерима типа *ђеца, ћераџи*. Да ли ће се и у тим примерима јавити нови гласови, настали у процесу јотовања, зависи од границе слога. А граница слога није ни овде имала исту фонетску вредност у свим штокавским говорима, чак не ни у једном говору у различитим фонетским скупинама. По мишљењу проф. Белића, које налазимо у његовим Дијалектима, у наведеним примерима граница слога између пловива и сонанта *j* чувала се до XVIII века. Ту о овоме читамо да се зна „да се наставак *je* чувао тако (као *je*) до XVIII века и тек тада је почео умекшавати претходне сугласнике као што се лепо види из наших писаца XVII века који још разликују две речене категорије случајева“, тј. имају *гођох* али *диак, брајџа* (стр. 136). Ја сам у једном свом раду о овоме проблему, о проблему српскохрватских јотовања, на примерима показао да се потврде са извршеним јотовањем и у скупини *tje < tьje* и у скупини *tje < tě* јављају знатно раније, чак и у XV веку (исп. код мене: Промене непалаталних сугласника у вези са *j* на српскохрватском подручју, ЈФ XXVIII, стр. 163). Босански писци из тог периода, па ни Дивковић, не могу нам овде бити мерило, јер су сви шћакавски говори Босне у знатном закашњењу у темпу своје еволуције у односу на херцеговачке говоре. За јекавске примере типа *ђеца* и *ђеца* ту код проф. Белића читамо да та разлика почива „на томе где је граница међу сугласницима *d* и *j*, да ли *d+je+ca* или *dj+e+ca*“ (стр. 137).

У раду: Српскохрватске гласовне групе -jt-, -jd- и прасловенско -kti-, -gti- и -hti- (ЈФ II, 1921, 217—226) проф. Белић детаљније износи своје мишљење о постанку наших облика роџи — роџем. Он овде, прво, напушта идеју о метатези у скупини, *jd, jt*, исп.: „Моје је мишљење да метатезе ту није никад ни било. Ја претпостављам да се горњи појам овако извршио! Глагол *doiti: doidem*, који је у различним облицима имао различно наглашене слоге: *doitī: doīdem: doīdĭh, doīdī, doīdĭte* и сл. . . . почео је развијати облик *dōjtī, dōjdī, па и dōjdem*“, а већ у XIII веку облици *gougem-goujĭi* су „дали непосредно *dōdem* и *dōci*“, што се објашњава границом слога: од *do -idem* је настало *dodem*, а од *doj-dem -dojdem*. Дакле, основни услов за измену скупина *jt* и *jd* јесте граница слога. Ту се сада „врши . . . извесно преливање звуком *j* гласа *d*, извесно померање његове артикулације за време артикулације звука *d*; звук *jd* даје *d*, одмах африкату, без прелазног скупа *dj*, које би тек имало да се слије у један звук“ (стр. 219). Доцније ће проф. Белић прихватити и у овим скупинама прелазни артикулациони степен: *t'*, исп. у Фонетици (Основи историје српскохрватског језика, I, Фонетика, 1960, стр. 104), где пише да је: „*roiti* изговорено као *ro'i*, тј. изговор *i* потегнут је на потоњи слог“.

Из овога следи двојак закључак: 1. Проф. Белић је рано напустио идеју о постојању метатезе у скупинама *jt* и *jd* у облицима глагола изведених од *ihi*. Али, истини за вољу, то није била само Решетарева идеја, о чему пише проф. Белић у поменутом чланку у Јужнслловенском филологу (стр. 218). 2. И овде је било нужно претпоставити прелазни фонетски степен, оно *t'* и *d'*, као и у свим другим оваквим ситуацијама. Непосредно преливање артикулације *t* у *d* и јављање африкате није било уверљиво. Додајмо још да овде није дат значај акценатској компоненти акцентогених речи са овим скупинама онолико колико је то, чини ми се, потребно (о томе в. ниже).

Дакле, свуда је пресудна граница слога. Чини ми се да поред тог чиниоца, поред границе слога, на измене ових сугласничких група имају утицаја и још два момента: природа сонанта и интонациона компонента акценатогених речи. За однос *gjeца:ђеца*, по мом мишљењу, пресуднија је била фонетска природа овог палаталног сугласника него његова слоговна припадност. Управо се мора поћи од тога да се уз пловив *g*, у овом случају, налазио и јат као вокал, и његови супституанти, и да је то увек био један и јединствен слог. Дакле, ту је тешко правити границу између *g* и *je*, чак и малу паузу. Али је чињеница да је у једносложном рефлексу јата фонетска природа онога сугласничког елемента могла бити и као *te* и као *je*. Ако је у питању она прва, та скупина остаје неизмењена. Ако се *t* идентификује са *j*, створени су услови за обједињавање артикулације ових двају сугласника, за јотовање, и јавља се *h*.

Фонетски процес стапања артикулација ових гласовних скупина, пловива и сонанта, односно сонанта и пловива, ишао је овим редоследом:

po-iti:pōt-ti + pō-tti : pō-tī : po-či односно:

grut-вје: grut-је : rgu-tје : rgu-те : rgu-ће

(в. и код Белића: Фонетика, 1969, стр. 104, 125).

У оваквим случајевима пловив, сада палатализован, развија иза себе „фрикативни елеменат ξ, \tilde{z} „који прави“ у своме развиту девијацију прешавши у $\acute{s}(\tilde{z})$, које се развило у потпуни фрикативни елеменат $\acute{s}(\tilde{z})$ “ (Р. Бошковић: Основи упоредне граматике словенских језика, стр. 98).

Са ијекавско-штокавског подручја ређе су потврде за неизмењене скупине *jd* у примерима као *goђе*, поготово за *лицџје*, *ирџје*. Ја имам за то само потврду коју даје Решетар из Стијене Пиперске: *dōjdǫše* (Der štokavische Dialekt, стр. 137), али је и она несигурна (в. код проф. Стевановића: Источнопрногорски дијалекат, ЈФ XIII, 38). Истина, у том говору се наилази на *ojgem, ojgo* (x), што је посебан проблем.

У шћакавским говорима као целини и у овој области фонетике наилазимо на више архаизама него у осталим говорима штокавског дијалекатског подручја. За шћакавске говоре би се могло рећи да сн нај-

архаичнији, који још увек знају и за метатонијски акут, показују више архаичности и у овој особини. Такви су, нпр., посавски говори. Они, пак, шћакавски говори који су и у степену развитка своје акцентуације ближи централној штокавској зони, и у овој особини су даље одмакли, и ту показују своју прогресивност.

У посавским шћакавским говорима проф. Ившић је бележио *dajt*, *najt*, *obajt*, поред *nđc*, *otlc*, иако: *izajdēm*, *najdēm*, поред: *dōdē*, *dōdōsmo* (Stjepan Ivšić: Današnji posavski govor, Rad 196, стр. 196), али је ту и: *nětjak*, *kostjōm*, *rodjāča* (исто, стр. 197).

У источнобосанским шћакавским говорима, оним ијекавским, налазимо „ново и најновије јатовање. . . практички само уз *l* и *n*, па имамо: *Zálipje*, *Grābje*, *Žābjāk*, *rōbje*, *dvjī*, *krāvjē*, *daci*, *vlātje*, *listje*, *prūtje*, *plāstje* и сл., али не и *gojūiu*, *najūiu*, иако је *dojdem*, *najde* сасвим обично, а јавља се и *gojem*, *goje* (в. Brozović: O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, HDZb, II, 137—138).

У западнобосанским икавскошћакавским говорима ситуација је нешто другачија. Прво, ту је акут, метатонијски, изузетно редак, што није случај са источнобосанским ијекавскошћакавским говорима (исп. о томе код Брозовића, оп. cit. 149, и испод текста). У овој шћакавској зони, затим, нема више ни трага скупинама *šje*, *dje* у примерима као *lišje*, *špegipagje*. Ту је, истина, обично *gojgem*, али не и *gojūiu*, *iojūiu*. Истина, Решетар је располагао једним примером овога типа: *gojūiu*, из говора католика и муслимана Бихаћа (Der Štokavišche, 137), али није сигурно да је то била особина аутохтоног становништва ове зоне чак и у време када је Решетар прикупљао грађу за овај свој рад, а то је било почетком 20. века. Додајмо уз то да групу *jūi* у инфинитиву ових глагола не потврђују ни други испитивачи западнобосанских шћакавских говора (в. Г. Ружичић: Један незапажени босански говор, Прилози за књижевност . . . књ. XVI, стр. 247, и: Главније особине неких икавских говора Западне Босне, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, књ. I, стр. 43, затим Д. Петровић: Прилог познавању муслиманских говора западне Босне, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књ. XIII/I, 1970, 342). И у говору Ливањског поља налазимо *najge*, *iojge*, *gojge*, и код Срба, и код Хрвата, и код Муслимана, али не и *iojūiu*, *najūiu* (в. Ђ. Чустовић: Народни говор становништва Ливањског поља, Гласник Земалског музеја у Сарајеву, Етнологија, 1961). За *jūi* не зна ни икавски говор Имотске крајине и Бекије. Ту је, исто тако, само: *браћа*, *цвиће*, *јруће*, *смеће*, *шрећи*, иако и *неијјак*, поред *неијјјак*. У старијим речницима насталим на том подручју у 18. в. јавља се: *бишје*, *зачеије* (в. М. Šimundić: Govor Imotske krajine i Bekije, Сарајево 1971, стр. 49). Све то говори да ни шћакавски говори Босне, узети као целина, који су и у акцентуацији ближи новоштокавским говорима херцеговачког типа, не знају за неизмењену скупину *jūi* у облицима инфинитива као *iojūiu*, *najūiu*.

У вези са односом који имамо у посавској шћакавштини на једној страни, а ту је *nājt: nājđēm*, и босанској шћакавштини на другој страни, а ту је *gōhu/gōhu/gōh: gōjgēm/gōhēm*, поставља се питање: откуда ова неједнакост на ширем дијалекатском плану, и о судбини ових сугласничких скупина у облику инфинитива и презента.

Одговор на постављено питање, чини ми се, не налази се искључиво у граница слога, мада је тај моменат, несумњиво, био врло значајан за гласовне измене, па и ову о којој је реч. Али је ту била од значаја, и не мало, и акценатска компонента, управо интонациона компонента ових облика. Није случајно што у посавској шћакавштини имамо неизмењену скупину jt само у облицима са очуваним метатонијским акутом. Истина, тај акценат се може јавити и у облицима са *č:dōč, nāč*, али је то новија појава. Акутска интонациона компонента била је препрека за обједињавање артикулације у скупинама *-jt* и *-jd*. Чим се акут изједначио са циркумфлексом, та се појава вршила у различитим временским периодима у различитим говорима, чим је нестало типичне тонске компоненте метатонијског акута, коју карактерише изразито високи тон у другом делу трајања акцентованог слога, а самим тим се и наредни сонант више веже за претходни глас и постаје артикулационо самосталнији, створени су услови за артикулационо обједињавање у скупинама *-jt* и *-jd*. Код дугосилазног акцента, наиме, није тонска компонента у онаквом успону као што је то код метатонијског акута и она као таква не утиче битно на фонетску природу постаакцентског гласа. Да се уверимо у те разлике довољно је погледати сонаграмске слике метатонијског акута које дају И. Манкен и Ј. Матеших у реферату одржаном на конгресу фонетичара у Прагу (Proceedings of the Sixth International Congress of Phonetic Sciences, Праг 1967, стр. 593—598). Фонетска природа акута, дакле, могла је бити препрека за обједињавање артикулације у сугласничкој скупини *jū* и *jg*. Па и тамо где још увек имамо *gojgem: gōhu* акут се могао у облицима са *jg* дуже задржати него у облику инфинитива и као такав бити сметња вршењу измене у секвенцама *-jū* и *jg*. Такво објашњење могло би да вреди не само за посавски него и за све шћакавске говоре, а, можда, и све говоре који у инфинитиву ових глагола имају \wedge : *gōhu, ūdhu*, уколико ту није у питању тонска трансформација условљена бројем слогова *gōhu, gōh, nāhu: nāh*. Што се тиче других штокавских говора, оних са 'у инфинитиву ових глагола: *gōhu, nāhu*, услов за измену у овој сугласничкој скупини могло је бити ликвидирање окситонезе, померање акцента са ултима на акутски интонирану дужину. Истина, тонска компонента ове дужине, пре потпуног превлачења акцента са ултима, имала је другачији карактер од тонске компоненте метатонијског акута (уп. Γ : /), а и тај моменат је могао бити значајан за одвајање *j*, а оно је већ било *j* док није могло да прими на себе акценат, и његово везивање за други слог. Тако су сада створени и фонетски услови за појаву *t'* и даље *h*. Дакле, процес је могао ићи овим редоследом:

dō-itī: dōj: tī: dō-jtī: dō-fi: dō-či.

б) Други проблем, такође тесно везан за границу слога, је појава гласовних група типа *жш*, *бш*, *гц* и сл. у западнобосанској шћакавштини.

На целом подручју икавскошћакавских говора западне Босне ја сам бележио такве сугласничке скупине. То су примери: *вјдш*, *рдш*, *вдш*, *сјдш*, *ослобдш се*; *шрджш*, *шржш*, *ублрджш*, *крдшш*, *мүзшше*, *идзшше се*, *млдгца*, *јдгца*, *гвдгсеш*.

Мене су овакви примери често збуњивали. Нисам, у први мах, могао да им сагледам праву фонетску вредност. Доцније, када сам више ушао у структуру западнобосанске икавштине, схватио сам да је у питању једна од особина које потврђују мишљење о споријем ходу у еволуцији овога дела штокавштине. Наиме, сигурно је да су и ту, као и у херцеговачким говорима, доста давно створени услови за усаглашавање сонорне компоненте сугласника у наведеним скуповима. Да тај асимилациони процес није уследио одмах после нестанка полугласника из ових говора, то је такође несумњиво. Али је, исто тако, несумњиво, да су прогресивнији говори штокавског дијалекта врло рано померили границу слога у таквим случајевима и да се појавио незвучни сугласник у примерима типа *врашца*, *кошца*. У наведеним примерима из западнобосанске шћакавштине пре стварања услова за асимилацију по звучности прво је дошло до појаве нових акцената, појаве акцената узлазне интонације, исп. *шрджш*, *рдш* и сл. Иза тога је следио процес редукције високог *и* из постакцентованог слога. Могуће је да се овај процес није тако давно завршио. На такав закључак упућује неизмењено стање у напред наведеним гласовним скупинама. Примери као *крдш*, *шрдшш*, на које сам, такође, наилазио, али ређе, показују пуг којим ће кренути и горњи примери. Али нас то још више уверава да је у свести ових Крајишника граница слога још увек присутна, а то онемогућава једначење по звучности. Друго је питање да ли у таквим примерима имамо и после редукције вокала још један слог тј. неокрвљен број слогова. Има мишљења да се број слогова није смањено, тј. да у *шрджш*, *рдш*, нпр., имамо два слога. Ја нисам убеђен да је то тако. Мада је у питању изузетак од правила новоштокавске акцентуације, узлазни акценат на једносложној речи, или на ултимима, као у примеру *ослобдш се*, ја мислим да су то новије појаве у којима још није дошло до фонетске и прозодијске усаглашености са фонетским и прозодијским системом, али да је губитком слоготворног вокала нестало и слога. Ми, управо, региструјемо такве примере у фази њиховог обликовања, региструјемо једну прелазну фазу. Ако бисмо пошли од стања које налазимо у херцеговачким говорима, могли бисмо рећи да ће се и ту прво усагласити сонорна компонента сугласника, а затим ће следити и усаглашавање њихове прозодијске компоненте са већ постојећим обрасцима.

Одговор на питање: зашто је то све тако у овим говорима, дат је на страницама које претходе: цео еволутивни процес ових говора је спорији од онога који карактерише новоштокавске говоре. То се опажа како у фонетици и прозођији, тако и у морфологији. Присуство неког полувокалног елемента у скупини *жӣ*, *зӣ* и сл. ређе долази у обзир. Ту једноставно једну артикулацију смењује друга. Између њих има онолико временске паузе колико је потребно да и наредни глас добије комплетну артикулацију. Истина, експлозија у *ӣ* може бити нешто слабијег интензитета (у *жӣ*, *зӣ* и сл.) али то је појава која карактерише финалну позицију уопште, и као таква није својствена само наведеним позицијама.

А. Пецо